

ОЛЕКСАНДР РЕЗНИК,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLEKSANDR REZNIK,

Doctor of Sciences in Sociology, Senior Research Fellow, Head of the Department of Social and Political Processes, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

oleksanderreznik@gmail.com

https://orcid.org/0000-0001-5201-8489

Популістські орієнтації в українському суспільстві: витоки та характеристики відтворення

Вступ

У соціальних науках існує кілька підходів до концептуалізації популізму: як сукупності ідей (Mudde, 2004), як комунікаційного феномену з використанням характерних змістових і стильових особливостей антиелітарного дискурсу в політичній сфері (Van Kessel, 2014; de Vreese et al., 2018) або як форми політичної мобілізації (Jansen, 2011). Однак у політичній соціології переважають дослідження змісту, особливостей поширення та детермінантів популістських орієнтацій, тож більшість учених-соціологів зосередилися на вивченні сукупності ідей, які за певних обставин заволодівають думками населення та мобілізують його.

Популістські орієнтації у строгому академічному трактуванні заведено розглядати як підтримку громадянами сукупності ідей про існування антагонізму між двома однорідними групами — «доброчесним народом» та «корумпованою правлячою елітою», у зв'язку з чим бажане політичне життя має бути вираженням волі «народу», остаточною джерелом легітимності. У спробах емпіричної операціоналізації популістських орієнтацій вчені виокремлюють такі складові, як народоцентризм, антиелітизм, ідея народного суверенітету, антиплюралізм та маніхейський світогляд (Stanley, 2008; Akkerman, Mudde, Zaslove, 2014; Spruyt, Keppens, Droogenbroec, 2016).

Цитування: Резнік, О. (2023). Популістські орієнтації в українському суспільстві: витоки та характеристики відтворення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 5–27, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.02.005>.

Однак у широкому значенні сюди можна віднести також різні елементи спрощеного відображення політичного життя, зневажливого ставлення до опозиції (якщо популісти вже при владі), зневіри у демократичних представницьких процедурах, схильності до прямого урядування та авторитаризму, ксенофобії, конспірології, суперечливого ставлення до різних аспектів економічного життя тощо. Популістські орієнтації живляться надією людей, що там, де провалилися усталені партії та еліти, слід покладатися на простих і «незаплямованих» політиків із «народу». Завдяки цьому набуває поширення запит на «нові обличчя» в політиці, оскільки функціонування політичної системи в рамках, які задані правлячою елітою, виглядає вкрай корупційним та неефективним. На противагу плюралістичній концепції демократії, популізм стверджує плебісцитарну політику та персоналізацію влади.

Власне таке розмаїття рис популізму дало підстави називати цей феномен «тонкою» ідеологією. Йдеться про відсутність ґрунтового, послідовного та вичерпного пояснення соціального світу, яке пропонують «повні» ідеології (комунізм, лібералізм тощо). Тому популізм завжди поєднується з актуальними у певному середовищі на той момент ідеологіями. І саме тому, міркуючи про певний різновид популізму, подеколи можуть розрізняти правий та лівий популізми. Однак загалом риторика популістів мімікрує зі змінами актуальних проблем у певному суспільстві.

У цій статті проілюстровано перебіг популістських настроїв населення України за останні десятиліття. Зокрема, зроблено спробу пояснити, як тривалий транзит, довгострокові соціальні трансформації створили значний «прихований» попит на популізм серед електорату і за яких умов ці орієнтації стали визначальними в електоральному виборі. В Україні сплески зростання популістських настроїв пов'язані із кризою суспільної свідомості в результаті соціальних трансформацій, нездатністю політичного істеблішменту ефективно реагувати на подолання труднощів економічних і політичних реформ. Джерелом цих настроїв була амбівалентність політичних установок українців, коли поєднання суперечливих поглядів на політичне життя створювало простір для зневіри населення у демократичних механізмах та поширення антиелітистських атитюдів. Через численні економічні виклики впродовж десятиліть, через корупцію та недовіру до влади був сформований запит на політичні сили, які здатні переконливо пообіцяти ефективну боротьбу з корупцією та подолання економічної кризи.

Амбівалентна свідомість як джерело популістських орієнтацій

Унаслідок непослідовності та суперечливості шляху України до демократії виник базисний «перехідний тип» особистості, який характеризується психологічною амбівалентністю — подвійним ставленням до перспектив розвитку суспільства. Це сформувало феномен існування особистості та суспільства у двох ціннісно-нормативних світах, що ідеологічно не перетинаються (Головаха, Бекешкина, Небоженко, 1992: сс. 121–122). Амбівалентна свідомість відтворює співіснування суперечливих переконань і установок у індивіда, що призводить

до невизначеності щодо політичних питань і переконань, оскільки люди можуть приймати різні позиції на підґрунті свого особистого досвіду та емоцій, а не узгодженого набору цінностей і принципів. Часто українці не мали виразних поглядів щодо економічного шляху розвитку, поєднуючи як ринкові, так і антиринкові погляди. Така амбівалентність проявлялася у підтримці абсурдного, на перший погляд, гасла «В Європу разом з Росією!». Пов'язаність амбівалентної свідомості з популістськими орієнтаціями часто виникає тому, що обидва феномени ґрунтуються на відсутності стабільної ідеологічної орієнтації чи чіткої політичної ідентичності.

Власне, в Україні на підставі двох шкал активність/пасивність та демократія/тоталітаризм емпірично було визначено тип політичної культури як «амбівалентний», в якому співіснують суперечливі, а іноді й взаємовиключні елементи тоталітарної та сучасної демократичної політичної свідомості й поведінки (див.: (Звіт, 2005: сс. 24, 37–38; Щербак, 2006)). Певний час такий тип політичної культури може функціювати без особливих потрясінь. На базі соціологічних досліджень виявлено кілька механізмів, завдяки яким ця амбівалентність не призводить до нестабільності або втрати демократичних свобод. Зокрема, з'ясовано, що люди, найменш прихильні до свободи слова для конкретних груп, виявляються ще й найменш освіченими та найменш активними громадянами. За винятком масових заворушень, нетолерантність, властива широкому загалові, не шкодить демократії, адже апатія та невігластво нетолерантних мас нейтралізують їхні потенційно згубні вияви. Натомість громадянські активісти та еліти набагато більше підтримують демократичну свободу слова, ніж пересічні громадяни (Верба, 2005: сс. 975–976).

Переважання амбівалентного типу свідомості підкріплювалося феноменом подвійної інституціалізації, коли одночасне існування старих і нових інститутів зрештою сприяло соціальній стабільності в Україні (Головаха, Паніна, 2001). Неспроможність подвійної інституційної системи сприяти поступу держави та суспільства виражалася у тотальній амбівалентності стосовно всіх важливих проблем соціального розвитку, особливо функціонування політичної системи. Водночас така «подвійність» створювала неодноразово підґрунтя для прихованої соціальної напруги із соціальними очікуваннями зміни політичної влади.

Однак після кожної електоральної або протестної зміни влади виникало нове незадоволення, яке знову ж таки створювало соціальну напруженість. О. Злобіна звертає увагу на соціально-психологічне підґрунтя популістських орієнтацій українського населення, коли за умов високої депривації в масовій свідомості формується стійка орієнтація на дієвість популістських програм. В перебігу емпіричного дослідження було підтверджено дві гіпотези: 1) налаштованість на популізм пов'язана зі станом соціального неспокою, ознаками якого є тривога, страх, невпевненість, агресивність, роздратованість тощо; 2) популізм є дієвим механізмом розрядки соціальної напруженості, завдяки тому, що пропонує прості та ясні рецепти долання труднощів, які переживають не лише найменш захищені, а й більш благополучні та освічені верстви. Попри те, що популізм як феномен сприймається населенням переважно критично через негативне висвітлення у ЗМІ, популістські гасла реальних політиків сприй-

маються ситуативно: в разі негативного ставлення трактуються критично і слугують підставою для недовіри; у разі позитивного — тлумачаться як рух у бік покращення ситуації в країні (Злобіна, 2017).

Власне, ця амбівалентність стала ключовою у формуванні популістських орієнтацій в українському суспільстві, оскільки ідеологічна розмитість, аномія та поверхневе розуміння того, як функціює демократія, стали поживним середовищем для спрощеної інтерпретації політичного життя в країні. Зокрема, В. Казаков вбачає передумови популізму в Україні у зростанні кількості позаідеологічних, схильних до авторитаризму, незадоволених демократією, політично пасивних та безвідповідальних громадян, які становлять більшість у структурі населення щодо своїх опонентів (Казаков, 2018). Переважання амбівалентного типу свідомості відобразилося на ставленні до політичних інститутів, коли їхнє функціонування сприймається через «кон'юнктурне» бачення політичної ситуації суспільством залежно від політичних переважень. За цих умов емоційний характер ставлення до політичних інститутів крізь призму соціальних настроїв давав суб'єктивну інформацію про перебіг політичної інституціоналізації суспільства. Адже навіть ті спалахи масового політичного активізму, які проявилися на обох Майданах, відбувалися на тлі масової апатії та байдужого ставлення до політичного життя.

Враховуючи те, що важливим чинником легітимності сучасних демократій є інститут виборів, часто майбутній результат виборів політики-популісти ставлять під сумнів, якщо бачать незадовільні розрахунки з передвиборчих опитувань. Однак, поряд із цим популістським трюком, популісти паразитують на загальній зневірі населення в інституті виборів. Особливо це стосується країн, де часто змінюють принципи виборчої системи або ж чинна влада надуживає свої спроможності у підрахунку голосів. Так чи інакше, наявність таких настроїв може свідчити про глибоко вкорінене відчуження від державних інститутів та політичного істеблішменту. В соціологічному моніторингу Інституту соціології НАН України кілька разів задавали запитання, яке відображає згоду чи незгоду із твердженням, що відображає зневіру у виборах (табл. 1).

Таблиця 1

**Динаміка відповідей населення України на запитання:
«Відзначте, будь ласка, якою мірою Ви особисто погоджуєтеся чи
не погоджуєтеся із таким твердженням: Я не сподіваюсь на вибори, тому що
не вірю, що від їх результатів зміниться моє життя» (%)**

Варіанти відповіді	2006	2016	2017
Повністю згоден	27,6	34,1	35,9
Радше згоден	21,9	30,1	31,6
Важко сказати, згоден чи ні	26,6	16,6	12,2
Радше не згоден	16,5	14,0	14,9
Зовсім не згоден	7,2	5,1	5,2
Не відповіли	0,2	0,1	0,2
ЗАГАЛОМ	100,0	100,0	100,0

Якщо у 2006 році близько половини (49,5%) громадян погоджувалися (повністю і радше) із твердженням «Я не сподіваюсь на вибори, тому що не вірю, що від їх результатів зміниться моє життя», то більше ніж через десятиліття ця кількість зросла до двох третин (67,5% — у 2018 році). Тобто саме перед президентськими та парламентськими виборами 2019 року такий прояв політичної деморалізації досяг піку. Крім того, результати цих опитувань показують, що більшість населення також виявляло повну безпорадність щодо своєї політичної ефективності. Так, із твердженням, що «шляхом голосування ми обираємо владу, ну а далі від нас уже нічого не залежить», у 2006 погодилося 59,6%, а у 2016 році — 61,7%. Результати дослідження Інституту соціології НАН України «Громадська думка в Україні — 2009. Омнібус» показали, що відповідаючи на запитання «Як Ви вважаєте, чи зможуть такі люди, як Ви, реально впливати на владу й ухвалення рішень?», 53,3% респондентів зазначили, що ніколи, 30% — що дуже рідко, і лише 4% — що вельми часто, а 1,6% — що практично завжди (Додаток, 2009: с. 520).

Саме тому ця хронічна суспільна зневіра у власній політичній ефективності у подальшому втілювалася в майже тотальний антагонізм до правлячого класу. Адже популістські орієнтації пов'язані зі схильністю людей сприймати світ у чорно-білих категоріях, у цьому випадку з чітким розподілом між «нами» (простими людьми) та «ними» (елітами). Це часто схиляє людей до спрощеного трактування складних питань і відсутності нюансів у їхніх переконаннях, що може призвести до двояких почуттів, коли вони стикаються з суперечливими доказами чи думками.

Так, навіть вже після приходу до влади команди нового президента В. Зеленського, яка уособлювала нову, незаплямовану еліту, абсолютна більшість громадян продовжували сповідувати маніхейський світогляд, втілений в безкомпромісне тлумачення структури політичного світу в термінах антиелітизму. Про це свідчать результати двох загальнонаціональних опитувань USAID/ENGAGE, які було проведено у січні 2020 року ($N = 2011$) та у грудні 2020-го — січні 2021-го ($N = 2040$) серед мешканців України віком 18 років та старших. Вибірки є репрезентативними для дорослого населення України за віком, статтю, областю та типом населеного пункту (USAID/ENGAGE, 2020; USAID/ENGAGE, 2021). Упродовж року ці орієнтації навіть дещо посилювалися (див. табл. 2).

Тобто незважаючи на те, що команда переможців виборів 2019 року складалася переважно з «нових людей», населення продовжувало відтворювати підтримку головних популістських гасел. Тут ідеться вже не тільки про неминуче розчарування частини населення новою політичною командою, а про те, що ці переконання мають глибокий ґрунт у масовій свідомості поза змінами політичної ситуації.

Амбівалентність політичної свідомості проявилася також під час повномасштабної російсько-української війни. Так, згідно з результатами загальнонаціонального опитування Центру Разумкова у вересні–жовтні 2022 року, 90% населення вважали, що демократична політична система є хорошою для України, водночас 67,7% опитаних також вважали хорошою систему управління країни, коли є сильний лідер, який не є залежним від парламенту та виборів (Центр

Разумкова, 2022). Таким чином, можна констатувати, що хоч популістські орієнтації можуть за надзвичайної ситуації бути «притлумленими», але все одно продовжуватимуть відображати певне інституційне тло перехідного суспільства поза актуальним політичним контекстом.

Таблиця 2

Ставлення населення України до популістських тверджень (%)

Наскільки Ви згодні з такими твердженнями:	Січень 2020 року		Грудень 2020 року — січень 2021 року	
	Абсолютно / Радше не згодні	Абсолютно / Радше згодні	Абсолютно / Радше не згодні	Абсолютно / Радше згодні
Багаті стають багатшими, бідні стають біднішими	11	84	8	89
Люди, які перебувають при владі, взагалі не дбають про нас	12	83	13	84
Більшість людей, які перебувають при владі, намагаються отримати прибуток за рахунок таких людей, як я	11	82	10	87
Ваша думка не має значення для представників влади	14	81	9	86
Я не маю впливу на події, що відбуваються в країні	18	78	16	80

Ставлення українців до політичного істеблішменту

Після проголошення незалежності Україною спостерігалися сплески зростання популістських настроїв серед населення, пов'язаних із кризою суспільної свідомості в результаті соціальних трансформацій, нездатністю політичного істеблішменту ефективно реагувати на труднощі економічних і політичних реформ. Антиелітистські настрої були зумовлені тим, що після краху радянської системи кадрові зміни серед політичного керівництва всіх рівнів мали декоративний характер. У 1990-х роках стало очевидним, що більшість політичного істеблішменту становлять колишні комуністичні керівники. Такі державні інститути, як парламент і уряд України, безпроблемно визріли на підставі старих республіканських інститутів — Верховної Ради УРСР та Ради Міністрів УРСР. Водночас новий інститут — інститут президентства — вдивовижу швидко й органічно вписався в нову політичну архітектуру влади. Створену Адміністрацію Президента Л. Кравчук формував із кола людей середньої ланки, які працювали ще за часів В. Щербицького. Інституціоналізацією рольової структури та нормативної системи влади, яка нагадувала компартійні часи, стало відтворення на базі обкомів та райкомів КПУ регіональних представництв Президента. Впровадивши спочатку інститут представників Президента, а потім створивши обласні та районні державні адміністрації, які, за винятком Галичини, очолювали переважно люди з обкомівським та райкомівським компартій-

ним минулим, стара інституційна система успішно трансформувалася у ключовий політичний інститут незалежної держави.

Усе це, безумовно, дістало відображення у масовій свідомості населення. Так, у репрезентативному загальноукраїнському опитуванні, яке було проведене Інститутом соціології НАН України у грудні 1996 року ($N = 1200$), на запитання «Чи відбулася зміна правлячої еліти в Україні після проголошення незалежності?», лише 8% відповіли, що вона змінилася повністю, ще 40% опитаних заявили, що правляча еліта змінилася частково, а 34% вважали, що у правлячій еліті залишаються ті самі люди, що й до проголошення незалежності. Примітно, що у Західному макрореґіоні, де на місцях відбулися найпомітніші зміни у кадровому складі регіонального керівництва, 60,3% опитаних вважали, що у правлячій еліті залишилися ті ж люди, що й до проголошення незалежності, натомість у Південно-Східному (Дніпропетровська та Запорізька області) — таких виявилось лише 19,0% (Шульга та ін., 1998: с. 87). Абсолютна більшість українців на той час відчували відчуженість від правлячої еліти. Зокрема, із твердженням, що ті, хто отримав владу, перестають піклуватися про інших людей, про народ, а дбають лише про себе, цілком погоджувалися 68% опитаних, а ще 22,5% були радше згодні з таким твердженням. І лише 3,5% не погоджувалися з такою думкою (Шульга та ін., 1998: с. 90). Водночас українці як у 1990-ті, так і у 2000-ні роки виявляли свою залежність від тих, хто належав до правлячої верстви. Так, у 1996 році на запитання «Наскільки Ваше життя залежить від тих, хто становить нашу правлячу еліту?», 36% відповіли: «дуже залежить», а 37% — «достатньою мірою залежить» (Шульга та ін., 1998: с. 90). Через десять років дослідження-омнібус Інституту соціології НАН України «Громадська думка – 2006» вказало на відтворення такої пропорції у відповідях на це саме запитання: 41,9% відповіли, що дуже залежить, а 35,7% — що достатньою мірою залежить. Власне той факт, що в українському суспільстві тривалий час частка «екстерналів» (тих, хто схильний приписувати відповідальність за події в житті і результати своєї діяльності зовнішнім силам) суттєво переважала частку «інтерналів» (тих, хто вважає себе відповідальним за результати своєї діяльності навіть попри несприятливі обставини), пояснює потенціал поширення популізму (Паращевін, 2021: с. 658). Адже «екстернали» у популістських гаслах частіше сприймають групове розмежування між «народом» та «елітою», оскільки це дає привід їм приписувати відповідальність за власне почуття невпевненості та занепокоєння чинникам, які лежать поза їхнім контролем та відповідальністю, і це допомагає їм зберегти самоповагу та надію подолати ці негаразди через усунення «установленої еліти».

До того ж неґативізм щодо політичної еліти поглиблювався через надмірну політичну суб'єктність класу великих власників, котрі через корупційну специфіку приватизації державної власності зуміли взяти під контроль всі гілки державної влади. Олігархізація політичної влади стала настільки очевидною, що після Революції Гідності, згідно з опитуваннями Фонду «Демократичні ініціативи», впродовж кількох років головними причинами соціально-економічної кризи більшість населення вважало проблему «корумпованості влади та розкрадання можновладцями державних коштів» (у 2015 році — 72,1% респонден-

тів; у 2016 році — 66,7% респондентів), «олігархізацію економіки, привласнення олігархами прибутків і вивезення коштів за кордон» (у 2015 році — 54,4% респондентів; у 2016 році — 58,1% респондентів) та «некомпетентне керівництво з боку вищих органів влади економікою і соціальною сферою» (у 2015 році — 47,4% респондентів; у 2016 році — 46,1% респондентів) (Фонд, 2016). Тобто у громадській думці антиелітарні орієнтації поєднувалися з критичними поглядами на олігархію.

У 1990-х роках домінувала невизначеність серед населення щодо того, чи існують політичні лідери, які можуть ефективно керувати країною (див. табл. 3).

Позитивне ставлення до політичних лідерів зростало в ті роки, коли відбувалися зміни влади (2005, 2006, 2019). Натомість зростання негативних оцінок щодо наявності політичних лідерів відбувалося в роки делегітимації влади — у 2012–2013-му напередодні Євромайдану та у 2016–2018 роках напередодні радикального переформатування влади. Однак вже після кількох років правління нової влади позитивне ставлення знизилося вдвічі. І лише в рік повномасштабного вторгнення сприйняття політичного істеблішменту суттєво змінилося: у 2022 році зафіксовано найвищий показник переконаності в існуванні ефективних політичних лідерів за всю історію соціологічних обстежень. Це пов'язано із тим, що за умов війни відбулася консолідація громадян з керівництвом країни.

Як і у випадку з політичними лідерами, у 1990-х роках та у першій половині 2000-х домінувала невизначеність серед населення щодо того, чи існують політичні партії та рухи, яким можна довірити владу (див. табл. 4).

Після Помаранчевої революції впродовж двох років серед населення України питома вага людей, котрі вважали, що такі політичні партії існують, перевищувала загал скептиків. Однак у подальшому впродовж десятиліття (2008–2018) тенденція була протилежною, коли частка скептиків перевищувала частку оптимістів. І лише у 2019 році кардинальним чином змінилося ставлення населення, коли довіра до інституту політичних партій зросла більш ніж удвічі. Втім, у подальші роки тенденція виявилася зворотною, і 2021 року питома вага скептиків перевищувала майже вдвічі загал оптимістів, сягнувши критичної межі. Порівняно із 2021 роком у 2022-му зросла легітимність влади, відтак довіра до інституту політичних партій хоч і збільшувалася, та все одно залишається суттєво меншою від показника 2019 року. Очевидно, що безпрецедентна довіра населення до лідерів держави під час війни не була автоматично перенесена на політичні сили.

Зв'язок між популістськими орієнтаціями та авторитарною свідомістю

Часто люди із популістськими орієнтаціями відкидають традиційні структури влади. Оскільки авторитарна свідомість пов'язана із психологічною схильністю цінувати конформізм, слухняність і авторитет влади, то носії такої свідомості готові підтримувати лідерів, які просувають популістські ідеї та сприймаються як сильні та рішучі, навіть якщо це означає необхідність пожертвувати деякими

Таблиця 3

Динаміка відповідей населення України на запитання
«Чи є сьогодні в Україні політичні лідери, які можуть ефективно керувати країною?» (%)

Варіанти відповіді	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2016	2018	2019	2020	2021	2022
Ні	24,7	30,3	30,7	29,8	33,0	35,3	18,0	25,3	38,3	30,3	49,1	48,7	43,3	59,2	49,3	22,3	35,1	43,9	9,1
Важко сказати	55,7	58,4	53,5	49,4	36,1	36,0	31,5	32,0	28,5	34,4	30,8	28,3	30,1	22,0	30,6	26,8	36,3	30,0	30,2
Так	18,5	11,3	15,5	20,6	30,5	28,4	50,4	42,7	33,0	35,2	19,9	22,6	26,6	18,7	20,1	50,9	28,3	25,6	59,6
Не відповіли	1,1	0,0	0,4	0,2	0,4	0,2	0,1	0,0	0,2	0,1	0,2	0,4	0,0	0,1	0,0	0,0	0,3	0,5	1,0

Таблиця 4

Динаміка відповідей населення України на запитання «Чи є серед наявних на теперішній час в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу?» (%)

Варіанти відповіді	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2016	2018	2019	2020	2021	2022
Ні	28,0	30,2	26,6	31,2	27,5	30,9	20,3	23,4	39,5	33,1	46,8	45,1	43,8	56,6	48,8	24,6	36,6	45,2	16,7
Важко сказати	56,9	57,6	49,5	51,8	39,8	43,3	42,1	33,7	30,5	36,9	34,1	33,5	34,9	25,1	31,1	29,3	36,3	30,3	48,0
Так	13,9	12,2	23,4	16,7	32,4	25,5	37,4	42,9	29,8	29,9	18,7	21,0	21,2	18,0	20,1	46,1	26,8	23,9	34,0
Не відповіли	1,2	0,0	0,5	0,3	0,3	0,3	0,2	0,0	0,2	0,1	0,4	0,4	0,1	0,3	0,0	0,0	0,3	0,6	1,3

Таблиця 5

Динаміка відповідей населення України на запитання «Чи згодні Ви з тим, що декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії?» (%)

Варіанти відповіді	1994	1996	1998	2000	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2020	2021	2022
Згоден	40,5	42,0	49,3	58,7	65,7	62,4	63,5	61,2	63,0	58,5	62,5	63,9	58,2	56,0	56,9	58,4
Не згоден	17,0	17,2	14,5	21,4	18,7	20,8	19,6	20,6	16,0	23,1	24,4	16,8	23,2	23,4	23,5	23,7
Не знаю	41,7	40,8	36,1	19,8	15,6	16,7	16,8	17,8	20,7	15,3	13,1	18,9	18,7	20,4	19,1	17,9
Не відповіли	0,8	0,0	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1	0,4	0,3	3,1	0,0	0,4	0,0	0,2	0,4	0,0

особистими свободами чи правами. Власне авторитарна свідомість може спонукати людей відкидати альтернативні точки зору та незвичні думки на противагу критичному мисленню та відкритості, чим часто користуються політики-популісти.

Авторитарні тенденції в суспільстві наростають за часів кардинальних соціальних зрушень, особливо серед тих соціальних груп, які найбільше потерпають від цих змін. В підґрунті авторитарної свідомості лежить прагнення «сильної руки», покладання сподівань та повноти відповідальності на певну посадову особу і глибока недовіра до демократичних процедур розв'язання суспільних проблем, негативне ставлення до політичних партій, профспілок, громадських організацій. Для авторитарної свідомості цінність особистих демократичних свобод зазвичай нівелюється. Небезпека поширення авторитарної свідомості криється у готовності людей підкорятися ієрархічній системі політичних відносин, сповідуванні ортодоксальних політичних поглядів, агресивності, нетерпимості та упереджень щодо відмінних від загалу поглядів. Як свідчать дані моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України 2004 року, лише третина (34,3%) опитаних погоджувалися із твердженням, що «робота уряду більш ефективна, коли існує сильна парламентська опозиція». Втім, підтримка недемократичного твердження «сильна парламентська опозиція лише перешкоджає роботі уряду і робить його неефективним» поширилися на майже вдвічі меншу кількість респондентів (18,9%). Однак примітним було те, що майже половина населення (46,3%) не могла визначитися у ставленні до цих двох тверджень (Додаток, 2004: с. 680). Авторитарна особистість оцінює владу переважно в категоріях сили та ефективності та водночас очікує від влади гарантованого забезпечення соціальними благами.

У моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України є показник, який відображає авторитарні настрої й виявляється через запитання «Чи згодні Ви з тим, що декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії?» (див. табл. 5)¹. Динаміка відповідей на це запитання свідчить, що рівень декларативної авторитарності масової свідомості у 1990-х роках ще не сягав половини населення і був збалансований за рахунок тих, хто не визначився. А вже починаючи із середини 2000-х років кількість «авторитаристів» зростає майже до двох третин населення. І навіть після Революції Гідності розподіл груп суттєвих змін не зазнав. Лише наприкінці 2010-х років ця частка дещо знизилася, однак залишається визначальною. Навіть у розпал повномасштабної російсько-української війни результати дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» та Центру Разумкова у 2022 році відтворили подібні розподіли.

Утім, не варто перебільшувати масштаби поширеності авторитарної свідомості в Україні. Адже інші методики дослідження авторитаризму вказують на

¹ *Примітка до табл. 5:* на відміну від моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України 1992–2021 років, у яких респондентам пропонували обрати відповідь за шкалою з альтернативами «Згоден», «Не знаю» та «Не згоден», в опитуванні Фонду «Демократичні ініціативи» та Центру Разумкова 2022 року їм пропонували обирати відповідь за шкалою «Так», «Важко відповісти» та «Ні».

те, що лише п'ята частина громадян погоджуються на класичний авторитарний режим: 22,2% респондентів у 2021 році вважали, що потрібно тимчасово обмежити політичні права та свободи громадян — всю відповідальність повинні перебрати на себе сильний лідер і його політична сила. Така сама кількість населення схильна підтримати поєднання демократичних та авторитарних процедур: 20,1% погодилися, що потрібно поєднати окремі демократичні процедури із політикою «сильної руки». Тобто якщо об'єднати тих, хто підтримує авторитаризм у цілому й частково, то загальна кількість таких сягне 42,3%. І близько третини українців (34,1%) зазначили, що лише виборча демократія, верховенство права та незалежний суд зможуть забезпечити порядок (Резнік, Рахманов, Резнік, 2021: с. 103).

Таким чином, декларативна авторитарність масової свідомості є не грізним провісником скочування України до авторитаризму, а радше виявом делегітимації політичного порядку, коли населення не сприймає імітаційну модель демократії та незадоволене темпами ротації політичного класу (Резнік, 2017). Цей стан ще на початку 2000-х описав Т. Карозерс, який встановив місце перехідних суспільств на шкалі між диктатурою та консолідованою демократією як коливання між беспорядним плюралізмом (*feckless pluralism*) та політикою доміантної влади (*dominant power politics*). За умов беспорядного плюралізму соціум зазнає масового розчарування політичним життям, навіть залишаючись прихильним до демократії. Суспільні настрої схиляються до необхідності певного «впорядкування», і після чергового електорального циклу політика доміантної влади вже починає дратувати тотальною корумпованістю та відсутністю очікуваної ефективності (Carothers, 2002).

Це пояснює, чому українські громадяни не сприймають чинні «законо та дискусії», які давно себе дискредитували, натомість віра у прихід «сильних керівників» означає радше надію на ефективне врядування, ніж прагнення «сильної руки». Попри те, існування таких тенденцій, безумовно, свідчить про додатковий механізм підживлення популістських орієнтацій в Україні. Особливо небезпечною ця тенденція може стати після завершення війни, коли у важкі часи повоєнної відбудови значна частина населення буде загострено реагувати на соціальну несправедливість, прагнучи віднайти більш рішучих та завзятих політиків, на роль яких найімовірніше зголосяться популісти різного штибу.

Електоральний феномен 2019 року та суспільний запит на популізм

У роки напередодні президентських виборів 2019-го склалася ситуація, коли відбулося нашарування соціальної втоми від конфлікту на Донбасі та розчарування у проведених владою реформах. На цьому тлі фіксувалися низька довіра до владних інститутів та істеблшменту і зростання негативного балансу недовіри до відомих політиків. Водночас виявилося, що високий суспільний запит на альтернативну політику не задовільнявся активним громадянським суспільством, яке не могло тоді конкурувати з потужними телеканалами, контрольованими олігархами (Haran, Burkovskiy, 2019).

Однак постає питання, чому всі ці підстави популізму, які мали місце впродовж тривалого періоду, проявилися саме у 2018–2019 роках, а не раніше? Річ у тому, що в українському суспільстві існують різні соціальні групи, що мають частково суперечливі політичні, культурні та економічні інтереси, висуваючи до влади вельми специфічні вимоги. Для одних соціальних груп ставлення до державної влади визначається раціональною оцінкою її діяльності, а саме розв'язанням різних соціальних проблем. Для інших вирішальною буде ідеологічна ангажованість. У цьому ключі йдеться також про соціальні поділи та розмежування, як-от преференції щодо етнокультурної політики, геополітичної орієнтації тощо. Власне ідеологічна, етнокультурна або геополітична ангажованість ставала ключовою у ставленні до умовно «своїх» та «чужих» у владі (Резнік, Козловський, 2021).

До Революції Гідності існував певний баланс між прозахідними та проросійськими силами. Поляризація суспільства у ставленні до чинної влади проходила по лініях історичної пам'яті, ідеології, етнокультурної ідентичності та геополітичних орієнтацій. Детермінація ставлення громадян України до президентської влади співвідносилася з актуалізацією певних соціальних змін у суспільстві. Зокрема, запровадження економічних реформ упродовж 1990-х років чітко диференціювало ставлення до діяльності президента за ідеологічними вимірами. Крім цього, від середини 1990-х років ставлення до президента також зумовлювалося етнокультурними чинниками — регіональною належністю та мовою спілкування в сім'ї. Однак із часом (після 2004-го) чинник мови спілкування знизив свій вплив, перейшовши в етнополітичну площину — йдеться про надання статусу офіційної російської мови. З початку 2000-х років одним із ключових стає чинник геополітичних орієнтацій громадян. Натомість соціоекономічна детермінанта — матеріальне становище сім'ї — виявилася менш прив'язаною до електоральних циклів: незалежно від особи президента заможні громадяни схильні позитивно оцінювати його діяльність, а зубожілі — негативно (Резнік, 2021).

Тому виборець хоч і негативно ставився до представників правлячого класу, все одно волів підтримати хоч і «старого» політика, але «свого, перевіреного», тобто того, хто по-справжньому відстоюватиме певний шлях розвитку України. Натомість після Євромайдану геополітичні погляди стали тяжіти до євроінтеграції й навіть зросла підтримка вступу України до НАТО. Суспільство почало визначатися не лише із напрямом зовнішньополітичного розвитку, а й у питаннях національної ідентичності, мовної політики, історичної пам'яті тощо. Водночас слід зазначити, що впродовж цих років підтримка європейської інтеграції коливалася на позначці більш як половини населення, а підтримка приєднання країни до північноатлантичного альянсу — близько 45% (Фонд, 2018). Після початку війни з Росією у 2014 році частина населення, яка до того не сприймала євроатлантичної інтеграції та схилилася до проросійських орієнтацій, вже не могла артикулювати свою прихильність до інтеграції з країною-агресоркою, а тому була змушена визначити себе поза дихотомійною шкалою «проєвропейський напрям — проросійський напрям». Відтак цими орієнтирами стали ідея політики неприєднання до жодного союзу (близько чверті населення) та поза-

блоковий статус у безпековій сфері (близько третини населення) (Фонд, 2018). Зникнення чіткої поляризації суспільства за геополітичними орієнтаціями для значної частини населення позбавило сенсу підхоплювати есхатологічні мотиви політичних сил, які представляли традиційний істеблішмент, та заклики підтримати їх на виборах. Тобто зник той чинник, який «заважав» вповні «розкритися» популістським орієнтаціям через втілення їх в електоральну поведінку.

Власне у цьому криється успіх В. Зеленського та партії «Слуга народу». К. Еш і М. Шаповалов звертають увагу на їхню антиполяризаційну популістську риторичку, що стала ключовою у перемозі 2019 року. Адже за умов існування сильних поляризаційних брендів із відчутною підтримкою населення популісти вимушені примкнути до одного з них, як це зробив свого часу Д. Трамп у США. Однак за умов слабких партійних брендів популісти можуть провадити власну гру. Саме наявність достатньої кількості виборців, які не поділяють категоричних тверджень, ставляться байдуже або мають амбівалентне сприйняття проблем, за якими поляризуються провідні політичні сили, може призвести до перемоги антисистемних популістів з антиполяризаційною риторикою. Власне тому В. Зеленський і «Слуга народу» конкурували із політичним істеблішментом, який був поляризований з часів незалежності України та залишився поляризованим після Євромайдану. Як показує емпіричне дослідження, електорат «Слуги народу» на виборах до Верховної Ради України 2019 року частіше дотримувався неоднозначних (амбівалентних) позицій щодо асоціації з ЄС, сприйняття Революції 2014 року та мовної політики. Ці виборці були схильні збалансовано використовувати російську та українську мови у своєму повсякденному житті. Тобто електорат «Слуги народу» був більшою мірою незадоволений установою українською політичною системою та віддавав перевагу новій перспективі, водночас не маючи сильних почуттів щодо питань асоціації з ЄС чи мови, які домінували в політичному дискурсі до 2019 року (Ash, Shapovalov, 2022). Тобто наявні тривалий час популістські орієнтації серед українського суспільства стали ключовими в той момент, коли проблеми ідентичності чи фундаментальної зовнішньополітичної орієнтації країни перестали поляризувати соціум. Ба більше, саме різке протиставлення «звичайних людей» та «старих політиків» у передвиборній риторичці команди В. Зеленського було підтримано у більшості регіонів України, серед людей з різним рівнем освіти, кваліфікації та типу поселення.

Іншими словами, на тлі нівелювання традиційної поляризації суспільства («помаранчеві» проти «біло-синіх», проєвропейські проти проросійських і т. ін.) команда Зеленського зуміла нав'язати значній частині суспільства політичний дискурс саме популістської поляризації — нові, позасистемні політики, які виражають проблеми та скарги простих людей, проти старої, корумпованої еліти з усіх політичних таборів. Саме за таких умов присутні в суспільстві настрої проти істеблішменту змогли втілитися в голосування за політичну партію чи кандидата, яких сприймали як сторонніх чи антисистемних. Грамотно продумана популістська кампанія зуміла створити відчуття «ми проти них» та зобразити політичних опонентів як суто корумпованих, некомпетентних або елітарних.

На тлі перемоги нових політиків в Україні проблема популізму зацікавила багатьох соціальних дослідників. У низці досліджень можна побачити, що навіть вже після приходу до влади нових політиків популістські орієнтації анти-істеблішментського гатунку продовжували поширюватися серед більшості населення. Так, загальнонаціональне репрезентативне опитування ($N = 2035$), яке проводив Київський міжнародний інститут соціології на замовлення Школи політичної аналітики НаУКМА у вересні 2019 року, залучило саме наукову методологію дослідження популістських орієнтацій (Школа, 2019). Зокрема, було протестовано ставлення населення до ідей про «непомилність народу», чий інтереси мають представляти незаплямовані нові політики; протиставлення «еліти-народ»; схильність до прямого врядування та простих рішень поза представницькими процедурами; схильність до ігнорування ЗМІ тощо. Отже, дослідження засвідчило, що переважна більшість українців погоджується водночас як із більшістю популістських тверджень, так і з двома антипопулістськими твердженнями («якщо реалізація всенародно ухваленого рішення загрожує конституційним правам окремих груп чи меншин, державні органи повинні стати на захист цих меншин» та «люди на референдумі можуть прийняти помилкове рішення» (див. табл. 6). Тобто простежувався суперечливий феномен підтримки популізму, оскільки більшість населення сповідувала амбівалентні ідеї, коли погоджувалися із всенародним диктатом більшості та водночас не хотіли брати на себе відповідальність за помилкові рішення чи утиски щодо меншин.

Щодо певних популістських тверджень у відповідях респондентів спостерігалися регіональні відмінності. Зокрема, із твердженням, що політики діють за вказівками міжнародних урядів та організацій, погоджувалися менше на Заході (54,1%) та у Центрі (58,5%), ніж на Півдні (64,4%) та Сході (74,7%). Подібним чином теза «Я особисто найбільше довіряю політикам — вихідцям з народу» дістала більше підтримки на Півдні (76,5%) та Сході (82,7%), ніж на Заході (71,1%) та в Центрі (69,6%). Так само зафіксовано регіональні відмінності й щодо антипопулістських тверджень. Зокрема, із твердженням, що народ може помилятися, підтримавши на референдумі помилкове рішення, більше погоджувалися на Заході (68%) та в Центрі (67,9%), ніж на Півдні (59%) та Сході (48,4%). Окремо вирізнявся Центральний регіон, мешканці якого порівняно з рештою дещо меншою мірою погоджувалися з авторитаристськими та конспірологічними твердженнями.

Рівно через рік, у вересні 2020-го Школа політичної аналітики НаУКМА спільно вже з Info Sapiens провела аналогічне загальнонаціональне опитування ($N = 2000$) з відтворенням окремих популістських тверджень-маркерів у зіставленні з минулим роком. Виявилось, що серед українців суттєво знизилася згода з тим, що важливі для суспільства закони слід ухвалювати невідкладно, за потреби навіть із порушенням процедури. Порівняно із 53% респондентів, котрі погодились з цим у 2019 році, за рік врядування нової влади лише 29% підтримували цю ідею (Школа, 2020). Тобто в суспільстві сталося певне отверезіння та розчарування в популістських гаслах та засобах досягнення мети.

**Ставлення населення України до популістських тверджень
(вересень 2019 року, %)**

Варіанти тверджень	Повністю згоден/згодна	Частково згоден/згодна	І так, і ні	Частково не згоден/згодна	Повністю не згоден/згодна	Важко сказати
Політики мають представляти інтереси простих громадян, а не еліти	84,8	9,0	1,9	1,5	1,5	1,3
Політики зазвичай не розуміють, чого хочуть звичайні люди	60,9	22,7	7,3	4,7	2,5	1,9
Політики в Україні діють за вказівками міжнародних організацій та/чи іноземних урядів	36,1	24,9	12,8	6,3	4,5	15,4
Я особисто найбільше довіряю політикам — вихідцям з народу	49,3	24,3	12,2	6,1	4,0	4,2
Старі політики лише розграбовують і руйнують країну	54,3	21,6	11,3	6,0	3,2	3,6
Важливі для суспільства закони мають ухвалюватися невідкладно, за потреби навіть із порушенням процедури	43,5	19,5	8,0	9,1	15,0	4,9
Ухвалення важливих державних рішень можливе тільки за умов всенародної підтримки таких рішень (через референдум, всенародне опитування, віче, петиції тощо)	51,8	22,7	8,7	4,2	3,0	9,6
Якщо реалізація всенародно ухваленого рішення загрожує конституційним правам окремих груп чи меншин, державні органи повинні стати на захист цих меншин	50,0	24,6	8,7	3,9	1,9	10,9
Парламент не має права ухвалювати закони, які суперечать громадській думці	65,3	18,5	6,3	3,3	2,8	3,8
Люди на референдумі можуть прийняти помилкове рішення	35,4	27,6	13,8	7,0	10,5	5,7
Україна потребує сильного лідера	78,9	10,9	3,0	3,1	2,5	1,7
Влада приховує багато важливої інформації від простих людей	60,7	24,5	5,5	3,9	1,7	3,8
Політиків, які не виконали передвиборчі (або інші) обіцянки, потрібно штрафувати	78,3	12,0	2,8	2,1	2,2	2,6
Політики мають безпосередньо спілкуватися із виборцями через Facebook, Instagram чи інші соціальні медіа	42,9	18,8	13,8	5,3	7,9	11,3

Щодо певних популістських тверджень у відповідях респондентів спостерігалися регіональні відмінності. Зокрема, із твердженням, що політики діють за вказівками міжнародних урядів та організацій, погоджувалися менше на Заході (54,1%) та у Центрі (58,5%), ніж на Півдні (64,4%) та Сході (74,7%). Подібним чином теза «Я особисто найбільше довіряю політикам — вихідцям з народу» дістала більше підтримки на Півдні (76,5%) та Сході (82,7%), ніж на Заході (71,1%) та в Центрі (69,6%). Так само зафіксовано регіональні відмінності й щодо антипопулістських тверджень. Зокрема, із твердженням, що народ може помилятися, підтримавши на референдумі помилкове рішення, більше погоджувалися на Заході (68%) та в Центрі (67,9%), ніж на Півдні (59%) та Сході (48,4%). Окремо вирізнявся Центральний регіон, мешканці якого порівняно з рештою дещо меншою мірою погоджувалися з авторитаристськими та конспірологічними твердженнями.

Рівно через рік, у вересні 2020-го Школа політичної аналітики НаУКМА спільно вже з Info Sapiens провела аналогічне загальнонаціональне опитування ($N = 2000$) з відтворенням окремих популістських тверджень-маркерів у зіставленні з минулим роком. Виявилось, що серед українців суттєво знизилася згода з тим, що важливі для суспільства закони слід ухвалювати невідкладно, за потреби навіть із порушенням процедури. Порівняно із 53% респондентів, котрі погодилися з цим у 2019 році, за рік урядування нової влади лише 29% підтримували цю ідею (Школа, 2020). Тобто в суспільстві сталося певне отверезіння та розчарування в популістських гаслах та засобах досягнення мети.

Разом з тим відповіді на інші запитання-маркери популізму залишилися незмінними. Зокрема, пропозицію, що «парламент не має права ухвалювати закони, що суперечать громадській думці», переважна більшість населення все одно підтримала, хоч і меншою мірою: 63,2% загалом погодилися з цим твердженням (у 2019 році — 83,8%). Відповіді на запитання про те, що люди на референдумі можуть прийняти помилкове рішення, показали навіть деяке зниження частки не згодних з цим (антипопулістським по суті) твердженням: у 2020 році 45% згодних та 20,6% незгодних, натомість у 2019-му — відповідно 63% проти 17,5% (Школа, 2020).

Таким чином, через рік правління популістів окремі аспекти популізму почали втрачати підтримку населення, а деякі продовжували навіть зміцнюватися у громадській думці. Водночас певні зміни масової свідомості все одно відбулися. Ще перед Євромайданом опитування Центру Разумкова фіксувало значний суспільний запит на нових політичних лідерів (табл. 7). Водночас значна частка населення вважала, що достатньо тих, хто вже є. Незважаючи на події Революції Гідності, потреба в нових політичних лідерах зросла до максимальних позначок: так, в опитуванні Центру Разумкова у 2015 році 55% українців вказали на таку потребу і лише 28% вважали, що цілком достатньо тих політичних лідерів, які вже є. Однак вже у 2020-му, після року існування нової влади розрив між цими частками суттєво скоротився. А в рік повномасштабної війни з РФ ці частки стали однаковими. Тут можна припустити, що це є наслідком певного розчарування у нових лідерах або ж існування нової владної команди цілком задовольняє цю потребу.

Таблиця 7

Динаміка відповідей населення України на запитання «Як Ви вважаєте, чи потрібні Україні нові політичні лідери?» (%)

Варіанти відповіді	Травень 2013 року	Травень 2015 року	Жовтень–листопад 2020 року	Вересень–жовтень 2022 року
Так, потрібні	49,1	54,8	46,2	41,3
Ні, цілком достатньо тих, що вже є	37,1	28,0	41,7	41,4
Важко сказати	13,8	17,1	12,1	17,3
ЗАГАЛОМ	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: (Центр Разумкова, 2022).

Натомість потреба в нових політичних партіях проявляється лише серед приблизно третини населення (табл. 8). Так, частка громадян, які вважали у 2022 році, що Україні потрібні нові політичні партії, порівняно із 2020 роком практично не змінилася. Тобто як до повномасштабної війни, так і під час неї близько половини населення вважає, що достатньо вже наявних політичних сил.

Таблиця 8

Відповіді населення України на запитання «Як Ви вважаєте, чи потрібні Україні нові політичні партії?» (%)

Варіанти відповіді	Жовтень–листопад 2020 року	Вересень–жовтень 2022 року
Так, потрібні	35,3	33,9
Ні, цілком достатньо тих, що вже є	54,8	50,2
Важко сказати	9,9	15,9
ЗАГАЛОМ	100,0	100,0

Джерело: (Центр Разумкова, 2022).

Отже, можна зробити обережний висновок, що пік популістських запитів припав на кінець 2010-х, і, попри існування стійкої підтримки головних популістських гасел, режим військового стану та відповідне згасання політичного життя не сприяють відтворенню антиелітистських настроїв на високому рівні. Адаже запровадження воєнного стану призвело до обмеження прав та свобод громадян і діяльності політичних партій та ЗМІ. Внаслідок цього послабшали і громадський контроль, і парламентський контроль органів виконавчої влади, які були б ключовими за таких умов. Негативною тенденцією стало послаблення ролі парламенту, оскільки саме ця інституція є важливою умовою демократії, позаяк відображає точки зору різних верств населення країни. Втім, з огляду на існування негативізму щодо представницьких органів ця тенденція не фіксується масовою свідомістю як загроза.

Поряд з тим стрімке зростання довіри до більшості державних інститутів та національна єдність суспільства під час повномасштабної війни нівелюють антагонізм між правлячою елітою та народом. Однак за умов завершення війни

лібералізація політичного життя та повноцінне функціонування медійного середовища можуть актуалізувати притлумлені популістські орієнтації, особливо якщо проведення необхідних та водночас болісних реформ відбуватиметься невдало.

Висновки

Упродовж соціальних трансформацій в українському суспільстві сформувалася стійка відчуженість населення щодо політичних еліт, ключовим чинником чого було негативне ставлення до державних інститутів та держави в цілому. Джерелом цих настроїв була амбівалентність політичних установок значної частини населення, коли поєднання суперечливих поглядів на політичне життя створила простір для зневіри населення у демократичних механізмах та зростання антиелітистських настроїв.

Люди з популістськими орієнтаціями часто відкидають традиційні структури влади, які видаються неефективними через складні представницькі процедури й посередницькі інституційні органи. Ці процедури виглядають для цієї категорії громадян як «шахрайські», оскільки йдуть врозріз з їхніми уявленнями про неподільний народний суверенітет, за якого політика має бути вираженням волі лише «народу» як граничного джерела легітимності. Однак поширеність дотепер серед українських громадян несприйняття чинних «законів та дискусій» була радше виявом надії на ефективне врядування, ніж прагненням «сильної руки». Проте існування таких тенденцій, безумовно, свідчить про додатковий механізм підживлення популістських орієнтацій в Україні.

Утім, попри поширеність антиелітарних настроїв існування тривалої поляризації суспільства за геополітичними орієнтаціями та соціальними ідентичностями схилило населення підтримувати політичні сили традиційного, усталеного істеблішменту. Існування цієї поляризації, коли політичні уподобання спіралися на розмежування на «своїх» і «чужих» політиків залежно від геополітичних орієнтацій та етнокультурних преференцій, не давало повною мірою проявитися популістам у ролі реальної антиістеблішментської сили. І лише на тлі «згасання» цієї поляризації на порядок денний вийшло першочергове гасло усунення «усталеної еліти». Саме після того, коли ця поляризація почала нівелюватися, наявні популістські орієнтації були сповна втілені в електоральну поведінку.

Однак за умов повномасштабної російсько-української війни відбулася радикальна переоцінка власної держави, державних інститутів. Зараз можна спостерігати процес соціально-психологічного «привласнення» українцями своєї держави. А отже, антагонізм між населенням та елітою став тимчасово неактуальним. Разом з тим повоєнна відбудова несе в собі ризики відновлення та зростання популістських орієнтацій, оскільки значна частина населення загострено реагуватиме на можливі недоліки дій влади.

Звісно, проведений аналіз не є цілком вичерпним, оскільки емпіричні дані, які було використано, не відображають наявних світових методик вимірювання популістських орієнтацій (атитюдів). Власне, подальші розвідки належить про-

водити на підставі адаптації цих методик для дослідження перехідного суспільства. Саме це дасть змогу порівняти зміст та ступінь поширеності підтримки популізму в українському суспільстві з підтримкою в інших, як перехідних, так і в усталених суспільствах. До того ж це допоможе виявити детермінанти популістських практик, що вможливить порівняння конфігурації цих детермінант у різних суспільствах.

Джерела

Верба, С. (2005). Представницька демократія і демократичні громадяни: філософське та емпіричне розуміння. В: *Демократія : Антологія* (сс. 943–982). Київ: Смолоскип.

Головаха, Е.И., Бекешкина, И.Э., Небоженко, В.С. (1992). *Демократизация общества и развитие личности. От тоталитаризма к демократии*. Киев: Наукова думка.

Головаха, Є., Паніна, Н. (2001). Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 5–22.

Додаток. Емпіричні дані моніторингу Інституту соціології НАН України 1994–2004 (2004). В: В. Ворона (ред.), М. Шульга (ред.), *Українське суспільство 1994–2004: моніторинг соціальних змін* (сс. 582–694). Київ: Інститут соціології НАН України.

Додаток. Результати національного опитування «Громадська думка в Україні — 2009». Омнібус (2009). В: В. Ворона (ред.), М. Шульга (ред.), *Українське суспільство 1992–2009: Динаміка соціальних змін* (сс. 446–548). Київ: Інститут соціології НАН України.

Звіт про науково-дослідну роботу «Політична культура українського суспільства: тенденції і закономірності розвитку» (2005). Київ: Інститут соціології НАН України.

Злобіна, О.Г. (2017). Народ vs влада: популізм в оцінках та очікуваннях населення. В: А.А. Мельниченко (уклад.), П.В. Кутуєв (уклад.), О.О. Онуфрієнко (уклад.), *Капіталізм, популізм та модерн: матеріали VIII міжнародної науково-практичної конференції з соціології, м. Одеса, 18–19 травня, 2017 р.* (сс. 15–17). Одеса: Гельветика.

Казаков, В. (2018). Україна: деякі передумови популізму. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 5 (19), 37–44.

Паращевін, М. (2021). Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992–2021 років. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності*, 8 (22), 621–714.

Резнік, О. (2017). Декларативна авторитарність масової свідомості українців: реальні та фіктивні загрози демократії. *Агора*, 19/20, 26–31.

Резнік, О. (2021). Детермінанти ставлення громадян до діяльності президента України (1994–2020). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 25–41.

Резнік, О., Козловський, О. (2021). Уявлення про державні інститути України у масовій свідомості населення. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності*, 8 (22), 259–267.

Фонд «Демократичні ініціативи» (2016). Реформи в Україні: громадська думка населення — 2016. 11 липня 2016 року. Одержано з: <https://dif.org.ua/article/reformi-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennya>

Фонд «Демократичні ініціативи» (2018). Європейська інтеграція у вимірі громадської думки. 28 вересня 2018 року. Одержано з: <https://dif.org.ua/article/evropeyska-integratsiya-u-vimiri-gromadskoi-dumki>

Центр Разумкова (2022). Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії (вересень–жовтень 2022 р.). Одержано з: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykoideologichni-orientatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r>

Школа політичної аналітики НАУКМА (2019). *Презентація результатів опитування «Хвиля популізму в Україні: правда чи вигадка?»*. Одержано з: https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2021/09/results_survey_populism.pdf

Школа політичної аналітики НАУКМА (2020). *Презентація результатів опитування «Подвійні стандарти: що українці думають про реінтеграцію окупованих територій»*. Одержано з: <https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2021/09/pres-121120-Donbas-Crimea-populism.pdf>

Шульга, М., Потехін, О., Бойко, Н., Парохонська, О., Шульга, Т. (1998). *Правляча еліта сучасної України: аналітична доповідь № 10*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Щербак, М. (2006). Соціально-класові характеристики політичної культури в Україні: досвід застосування соціологічного тесту «Типи політичної культури». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 153–160.

Akkerman, A., Mudde, C., Zaslove, A. (2014). How populist are the people? Measuring populist attitudes in voters. *Comparative Political Studies*, 47 (9), 1324–1353.

Ash, K., Shapovalov, M. (2022). Populism for the ambivalent: anti-polarization and support for Ukraine's *Sluha Narodu* party. *Post-Soviet Affairs*, 38 (6), 460–478.

Carothers, T. (2002). The end of the transition paradigm. *Journal of Democracy*, 13 (1), 5–21.

de Vreese, C.H., Esser, F., Aalberg, T., Reinemann, C., Stanyer, J. (2018). Populism as an expression of political communication content and style: A new perspective. *The International Journal of Press/Politics*, 23 (4), 423–438.

Haran, O., Burkovskiy, P. (2019). Ambivalence of public opinion as the base for populism in the 2019 presidential campaign. В: Л.Й. Зубрицька (ред.), *Популізм і громадянське суспільство: межі перетину. Тези виступів наукової конференції, 24 березня 2019 р.* (с. 13–14). Київ: Кафедра політології НАУКМА.

Jansen, R.S. (2011). Populist Mobilization: A New Theoretical Approach to Populism. *Sociological Theory*, 29 (2), 75–96.

Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39 (4), 542–563.

Spruyt, B., Keppens, G., Van Droogenbroeck, F. (2016). Who supports populism and what attracts people to it? *Political Research Quarterly*, 69 (2), 335–346.

Stanley, B. (2008). The thin ideology of populism. *Journal of Political Ideologies*, 13 (1), 95–110.

USAID/ENGAGE (2020). *Війна на Донбасі, корупція та бідність є головними проблемами України — соціологічне дослідження*. Одержано з: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2020/03/USAID_ENGAGE_CEP_Winter2020_UKR-2.pdf

USAID/ENGAGE (2021). Зроби за мене: Українці готові до самоорганізації, але покладають відповідальність за свій добробут на державу. Одержано з: <https://engage.org.ua/zroby-za-mene-ukraintsi-hotovi-do-samoorhanizatsii-ale-pokladaiut-vidpovidalnist-za-svij-dobrobut-naderzhavu/>

Van Kessel, S. (2014). The Populist Cat-dog: Applying the Concept of Populism to Contemporary European Party Systems. *Journal of Political Ideologies*, 19 (1), 99–118.

Отримано 25.03.2023

References

Akkerman, A., Mudde, C., Zaslove, A. (2014). How populist are the people? Measuring populist attitudes in voters. *Comparative Political Studies*, 47 (9), 1324–1353.

Appendix. Empirical Monitoring Data of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine 1994–2004 (2004). [In Ukrainian]. In: V. Vorona, M. Shulga (Eds.), *Ukrainian Society 1994–2004: Monitoring of Social Changes* (pp. 582–694). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Додаток 2004].

Appendix. Results of the National Survey «Public Opinion in Ukraine — 2009». Omnibus (2009). [In Ukrainian]. In: V. Vorona, M. Shulga (eds.), *Ukrainian Society 1992–2009: Dynamics of Social Changes* (pp. 446–548). Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. [=Додаток 2009].

Ash, K., Shapovalov, M. (2022). Populism for the ambivalent: anti-polarization and support for Ukraine's *Sluha Narodu* party. *Post-Soviet Affairs*, 38 (6), 460–478.

Carothers, T. (2002). The end of the transition paradigm. *Journal of Democracy*, 13 (1), 5–21.

de Vreese, C.H., Esser, F., Aalberg, T., Reinemann, C., Stanyer, J. (2018). Populism as an expression of political communication content and style: A new perspective. *The International Journal of Press/Politics*, 23 (4), 423–438.

Democratic Initiatives Foundation (2016). *Reforms in Ukraine: Public Opinion of the Population-2016*. July 11, 2016. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://dif.org.ua/article/reformi-v-ukraini-gromadska-dumka-naseleenna> [=Фонд 2016].

Democratic Initiatives Foundation (2018). *European Integration in the Dimension of Public Opinion*. September 28, 2018. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://dif.org.ua/article/evropeyska-integratsiya-u-vimiri-gromadskoi-dumki> [=Фонд 2018].

Golovakha, E., Panina, N. (2001). Post-Soviet deinstitutionalization and formation of new social institutions in Ukrainian society. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 5–22. [=Головаха, Паніна 2001].

Golovakha, E.I., Bekeshkina, I.E., Nebozhenko, V.S. (1992). *Democratization of Society and Personal Development. From Totalitarianism to Democracy*. [In Russian]. Kyiv: Naukova dumka. [=Головаха, Бекешкіна, Небоженко 1992].

Haran, O., Burkovskiy, P. (2019). Ambivalence of public opinion as the base for populism in the 2019 presidential campaign. В: Л.Й. Зубрицька (ред.), *Популізм і громадянське суспільство: межі перетину. Тези виступів наукової конференції, 24 березня 2019 р.* (с. 13–14). Київ: Кафедра політології НАУКМА.

Jansen, R.S. (2011). Populist Mobilization: A New Theoretical Approach to Populism. *Sociological Theory*, 29 (2), 75–96.

Kazakov, V. (2018). Ukraine: some preconditions of populism. [In Ukrainian]. *Ukrainian society: monitoring of social changes*, 5 (19), 37–44. [=Казаков 2018].

Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39 (4), 542–563.

Parashchevin, M. (2021). Results of national annual monitoring surveys 1992–2021. [In Ukrainian]. *Ukrainian Society: Monitoring of Social Changes. 30 years of Independence*, 8 (22), 621–714. [=Парашевін 2021].

Report on the Research Work «Political culture of Ukrainian society: trends and patterns of development» (2005). [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Звіт 2005].

Reznik, O. (2017). Declarative authoritarianism in the mass consciousness of Ukrainians: Real and fictitious threats to democracy. [In Ukrainian]. *Agora*, 19/20, 26–31. [=Резнік 2017].

Reznik, O. (2021). Determinants of citizens' attitudes towards the activities of the President of Ukraine (1994–2020). [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 1, 25–41. [=Резнік 2021].

Reznik, O., Kozlovskiy, O. (2021). Perceptions of State Institutions of Ukraine in the Mass Consciousness of the Population. [In Ukrainian]. *Ukrainian society: monitoring social changes. 30 years of independence*, 8 (22), 259–267. [=Резнік, Козловський 2021].

School for Policy Analysis, NaUKMA (2019). *Presentation of the Results of the Survey «The Wave of Populism in Ukraine: Truth or Fiction?»*. [In Ukrainian]. Retrieved from: https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2021/09/results_survey_populism.pdf [=Школа 2019].

School for Policy Analysis, NaUKMA (2020). *Presentation of the Results of the Survey «Double Standards: What Ukrainians Think About the Reintegration of the Occupied Territories»*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2021/09/pres-121120-Donbas-Crimea-populism.pdf> [=Школа 2020].

Shcherbak, M. (2006). Socio-class characteristics of political culture in Ukraine: the experience of using the sociological test «Types of Political Culture». [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 3, 153–160. [=Щербак 2006].

Shulga, M., Potekhin, O., Boyko, N., Parokhonska, O., Shulga, T. (1998). *The Ruling Elite of Modern Ukraine: Analytical Report No. 10*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, of the NAS of Ukraine. [=Шульга, Потехін, Бойко, Парохонська, Шульга 1998].

Spruyt, B., Keppens, G., Van Droogenbroeck, F. (2016). Who supports populism and what attracts people to it? *Political Research Quarterly*, 69 (2), 335–346.

Stanley, B. (2008). The thin ideology of populism. *Journal of Political Ideologies*, 13 (1), 95–110.

The Razumkov Center (2022). *Citizens' Assessment of the Situation in the Country, Trust in Social Institutions, Political and Ideological Orientations of Ukrainian Citizens in the Conditions of Russian Aggression* (September-October 2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykoideologichni-orientatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r> [=Центр Разумкова 2022].

USAID/ENGAGE (2020). *Війна на Донбасі, корупція та бідність є головними проблемами України — соціологічне дослідження*. Одержано з: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2020/03/USAID_ENGAGE_CEP_Winter2020_UKR-2.pdf

USAID/ENGAGE (2021). Зроби за мене: Українці готові до самоорганізації, але покладають відповідальність за свій добробут на державу. Одержано з: <https://engage.org.ua/zroby-za-mene-ukraintsi-hotovi-do-samoorhanizatsii-ale-pokladaiut-vidpovidalnist-za-svij-dobrobut-na-derzhavu/>

Van Kessel, S. (2014). The Populist Cat-dog: Applying the Concept of Populism to Contemporary European Party Systems. *Journal of Political Ideologies*, 19 (1), 99–118.

Verba, S. (2005). Representative democracy and democratic citizens: philosophical and empirical understanding. [In Ukrainian]. In: *Democracy: An Anthology* (pp. 943–982). Kyiv: Smoloskyp. [=Верба 2005].

Zlobina, O.H. (2017). The people vs the government: Populism in the estimations and expectations of the population. [In Ukrainian]. In: A.A. Melnychenko, P.V. Kutuev, O.O. Onufrienko (Eds.), *Capitalism, populism and modernity: materials of the VIII international scientific and practical conference on sociology, Odesa, May 18-19, 2017* (pp. 15–17). Odesa: Helvetica. [=Злобіна 2017].

Received 25.03.2023

ОЛЕКСАНДР РЕЗНИК

Популістські орієнтації в українському суспільстві: витоки та характеристики відтворення

Популістські орієнтації стосуються набору політичних переконань і цінностей із наголосом на інтересах «звичайних людей» і відповідною потребою кинути виклик політичному істеблішменту. В Україні тривалі суспільні трансформації посткомуністичного періоду призвели до тотальної недовіри та негативного ставлення до державних інституцій. Посткомуністична незмінюваність політичного істеблішменту спричинилася до стійких антиелітарних настроїв. Як наслідок непослідовності та суперечливості шляху України до демократії виник базисний «перехідний тип» особистості, який характеризується психологічною амбівалентністю – подвійним, суперечливим ставленням до перспектив розвитку суспільства. Пов'язаність амбівалентної свідомості з популістськими орієнтаціями часто виникає тому, що обидва феномени ґрунтуються на відсутності стабільної ідеологічної орієнтації або чіткої політичної ідентифікації. Амбівалентна свідомість і невіра в плюралістичні механізми недосконалої демократії підживлюють прихильність населення до авторитарних методів у політиці, що є відображенням надій на ефективне управління. Проте існування поляризації в українському суспільстві за геополітичними орієнтаціями та соціальними ідентичностями тривалий час спонукало громадян у своїй електоральній поведінці покладатися на традиційні політичні сили. Лише після зникнення цієї поляризації популістські орієнтації втілювалися в електоральний феномен 2019 року. Під час повномасштабної російсько-української війни відбулася радикальна переоцінка власної держави та державних інституцій, тож антагонізм між населенням та елітою став тимчасово неактуальним. Проте повоєнна відбудова несе в

собі ризики відродження та зростання популістських орієнтацій, оскільки економічні труднощі загострюватимуть нетерпимість до соціальної несправедливості.

Ключові слова: популізм, популістські орієнтації, амбівалентна свідомість, авторитаризм, Україна

OLEKSANDR REZNIK

Populist orientations in Ukrainian society: origins and characteristics of reproduction

Populist orientations refer to a set of political beliefs and values that emphasize the interests of «ordinary people» with a corresponding need to challenge the political establishment. In Ukraine, long social transformations in the post-communist period led to total mistrust and a negative attitude toward state institutions. The post-communist irremovability of the political establishment led to persistent anti-elitist attitudes. As a result of the inconsistency and contradictions of Ukraine's path to democracy, a basic «transitional type» of personality has emerged. It is characterized by psychological ambivalence, that is a double contradictory attitude to the prospects of society's development. The connection of ambivalent consciousness with populist orientations often arises because both phenomena are based on the absence of a stable ideological orientation or a clear political identity. The ambivalent consciousness and unbelief in the pluralist mechanisms of an imperfect democracy have fuelled the population's attachment authoritarian methods in politics, which is a reflection of the hopes for effective governance. However, the existence of polarization in Ukrainian society based on geopolitical orientations and social identities for a long time conditioned citizens to rely on traditional political forces in their electoral behavior. Only after the disappearance of this polarization did populist orientations materialize into the electoral phenomenon of 2019. In the course of the full-scale Russian-Ukrainian war, a radical reassessment of the state and state institutions by the population took place, and therefore the antagonism between the population and the elite became temporarily irrelevant. However, post-war reconstruction carries with it the risks of a revival and growth of populist orientations, as economic difficulties will exacerbate intolerant of social injustice.

Keywords: populism, populist orientations, ambivalent consciousness, authoritarianism, Ukraine